

ДО ПРОБЛЕМИ “ІНОВІРЦІВ” ТА ПОЛОНЕНИХ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ У XVI–XVII ст.

Останнім часом дослідники стали звертатись до історії Кримського ханства, в світлі сучасних змін, що стосуються розуміння його місця в українській історії. Відхід від концепції непримиримого ворога й агресора, дав можливість ширше дослідити ті моменти, які стосувались не лише військового протистояння, а й економічних і соціальних контактів, які мали предки сучасних українців з мешканцями півострова, та відмовитись від історіографічних стереотипів, які були породжені політизацією та упередженістю в оцінці тогочасних подій крізь призму сучасних цінностей. У свою чергу, “європоцентризм” у історії породив хибне сприйняття кочових спільнот як примітивних державних утворень, що “паразитували” за рахунок сусідів, а тому війна з ними часто подавалась майже як “національна”, або “цивілізаційна” місія.

Загалом, при дослідженні соціальних зв’язків українських земель з Кримським ханством, та долі не мусульманського населення на його землях, слід звернути увагу, що їх характер визначався приналежністю його як до кочової центральноазійської, так і до близькосхідної мусульманської цивілізації. Саме релігія багато в чому визначила характер соціальних процесів у ханстві. Регулювали їх норми Шаріату – мусульманського права, основним джерелом якого були Коран і Суні. “Релігія перекопських татар магометанська, їхня мова – турецька, а це... робить їх державний устрій досить подібним до турецького...”, – писав у своїх згадках про Крим П. Шевальє¹.

Як відомо, іслам – найпізніша світова релігія. Ареал її виникнення і поширення мав давні традиції іудаїзму й християнства, які залишили в ній значний вплив. У Корані люди, які сповідували ці релігії, йменувались “людьми писання” (з араб. – ахл-аль кутаб), тобто ті, хто сповідують єдиногобожжя. А їх пророки – “Муса” (Мойсей) та “Іса ібн Маріам” (Ісус, син Марії) – визнавались пророками ісламу. Ісус також поставав у мусульман як ал-Масіх (з араб. – “месія”), що зафіксовано в ісламських святих текстах: “З:4. Тора і Євангеліє були послані до Корану як керівництво для людей. Коли люди відійшли від шляху, вказаного Аллахом, Він подарував Коран...”².

¹ П. Шевальє’с, *Історія війни козаків проти Польщі*, К. 1993, с. 29.

² *Толкование Священного Корана*, Каир 2000.

Багато інших образів і символів з Тори (араб. – “Ат-Таурат”) і Євангелія (“ал-Инжил”) були сприйняті мусульманами. Зокрема: Джабрїл (Гавриїл), Мікала (Міхаїл), Марі (Марія), та ін., які прилаштувались під місцевий спосіб життя³. У “аятах” Корана з поміж всього іншого, доволі детально описується соціальний статус тих народів, які були “підкорені”, але не прийняли іслам. Вони іменувались “зіммі” (араб. – люди договору). На них було покладено низку обов’язків перед державою. Перший – це сплачувати “харадж” (від араб. – “усе, що проростає”) – податок, який брали з “землі і людей” (тобто поземельний). Платили його усі піддані, в тому числі й мусульмани. В різні часи і в різних країнах він сягав різну суму (від 5 до 50% доходу)⁴.

Іншим податком була “джизья” (араб. – “заміна”, “винагорода”). Її платили “зіммі”, що потрапили у мусульманську державу шляхом завоювання або мирного договору. Ця форма оподаткування являла собою викуп “невірними” можливості жити у “краю мусульман” (дар-уль іслам), а також форму фінансового покарання за “неістинну віру”⁵. Але зауважимо, що цей “договір” також гарантував і їх право на життя, безпеку і майно: “...кров їх як кров наша, майно їх як майно наше ...”⁶, “... оберігати їх віру і їх багатство... огородити моєю порукою від всякої ганьби, образи, насильства і переслідування...”⁷.

Про те, що на землі Кримського ханства поширювались ці закони, свідчать численні джерела, в тому числі і згадки очевидців. Як повідомляв М. Литвин – мандрівник Кримом XVI ст., “нащадки туземних греків підкорялись ярму турків і платили їм поголовну данину...”⁸. Схоже повідомляє і Е. Челебі: “... В місті (Карасубазарі) є 2 тисячі вірменської райї... 500 грецьких невірних... і 300 іудеїв, що платять харадж...”⁹.

Звісно, форма залежності християн у “дар-уль іслам” (краю мусульман) не вичерпувалась лише податком, а охоплювала багато сфер життя та побуту. Та хоча християни і мали низку соціальних обмежень, все ж вони отримували право проживати там законно, прирівнюючись до категорії “райя” – особисто вільного населення, яке обробляло землю і сплачувало

³ Толкование Священного Корана.

⁴ В. Гиргас, *Права християн на востоке по мусульманским законам*, Санкт-Петербург 1865, с. 12.

⁵ *Ibid.*, с. 14.

⁶ М.А. Баязитов, *Отношение ислама к науке и к иноверцам*, Санкт-Петербург 1887, с. 81.

⁷ *Ibid.*, с. 86.

⁸ *Мемуари до історії Південної Русі*, Дніпропетровськ 2005, с. 19.

⁹ П. Шеваль’є, *Op. cit.*, с. 57.

податки. А тому, ніхто не мав права змусити їх працювати чи ділитись результатами своєї праці без додаткової на те компенсації. Також, за нормами Шаріату заборонялось захоплювати у рабство своїх християнських підданих чи їх примусову ісламізацію¹⁰. Важливим є те, що мусульмани не торгували єдиновірцями, а ново навернуті у правах не відрізнялись від тих, хто мусульманином народився. Ті ж з полонених, хто приймав іслам, – отримували свободу¹¹.

Враховуючи, що християни проживали на Близькому Сході й Криму багато століть і посідали тут важливе місце в економічному житті, влада була зацікавлена у створенні для них досить терпимої форми залежності. Зокрема, скорочення їх кількості ще й було не вигідно тим, що вони приносили в казну більше грошей, ніж мусульмани. Цікавими являються дані, які наводить С. Орешкова. Наприклад, на 1660 р. по всій Османській імперії, лише джизьє з не мусульман сягало 141 007 977 акче, в той час як загальний дохід держави становив 610 338 118 акче¹². З цього можна помітити, що хоч це була і не найбільша стаття доходу держави, та все ж доволі відчутна. Враховуючи ж специфіку Кримського ханства, саме не мусульмани були активно задіяні у торгівлі, ремеслах, землеробстві та іншій виробничій сфері.

Православне населення Криму, як і всієї Османської імперії, підпорядковувалось патріарху, що перебував у Стамбулі. Статус його визначався офіційною доктриною по успадкуванню османами Римської (Візантійської) спадщини, а султаном – титулу “Басилевс”.

Вона полягала у покровительстві султана над підданими різних конфесій та їх інтеграції до державної структури. Була впроваджена система “мілетів” – самоуправних релігійних общин греко-православного, вірмено-григоріанського та іудейського населення на чолі з їх духовними наставниками. Таким чином, патріарх зосередив у своїх руках владу по управлінню церковно-адміністративними і судовими порядками, пов’язаними з релігійним культом і отримував символ влади – бунчук з трьома хвостами, що прирівнювало його до візира (міністра).

Звісно, така політика мала практичну мету – упорядкування усіх не мусульман в одній державі, фіксацію їх кількості та стягнення з них податку. Але варто зауважити, що православна церква в мусульманській

---

¹⁰ Толкование Священного Корана.

¹¹ В.Е. Возгрин, *Рабство в странах Черного моря*, Вестник СПб. университета 3 (2011) 97 с.

¹² С. Орешкова, *Османская империя в первой половине XVII в.*, Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., Москва 1998, с. 14.

країні мала більше свободи, ніж у тій же Речі Посполитій. Згадати хоча б те, що релігійний чинник посідав одне з ключових місць під час козацько-селянських повстань і Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, в той час як на XVI–XVII ст. в Османській імперії серйозних конфліктів на релігійній основі не спостерігається.

Те ж саме можна сказати і про Європу, де в цей час відбувались Реформація, “Селянська” і Тридцятилітня війна та багато інших конфліктів, на релігійному підґрунті. До них можна віднести й утиски марранів і морісків – маврів і євреїв Піренейського півострову, яких у XVI ст. переслідували в Іспанії і Португалії. Навіть після хрещення вони залишались “меншовартісними”. В результаті кілька сотень тисяч з них були депортовані на початку XVII ст., що негативно відобразилось на ремеслі і фінансовому житті цих країн.

У межах Кримського ханства проживало чимало слов’янського населення, в тому числі і вихідців з сучасних українських земель. Вони потрапляли туди в різний спосіб, та відрізнялись за соціальним статусом і релігією. Серед них зустрічались купці і ремісники, які мешкали як сезонно, так і постійно, у спеціальних “національних” кварталах – “магаля”¹³. Але більший відсоток складали полонені, які були захоплені під час війни чи набігів.

Точні дані по їх кількості навести важко. За підрахунками Я. Дашкевича, з XV – по I пол. XVII ст., з Південно-Руських земель було захоплено близько 2–2,5 млн. полонених¹⁴. Схожу цифру підтверджує Г. Іналджик, підраховувавши Кафські торговельні книги¹⁵. В. Сергійчук наводить дані про загальну кількість населення в Криму до 1783 р. у 500 тис. мешканців. Про кількість населення у попередні роки загалом можна судити по мемуарах і свідченнях подорожніх Кримом. Так, М. Литвин на XVI ст. зазначав: “Татари настільки розплодилися в Тавриці, що можуть виставити на війну до 30 000 війська, якщо підіймаються за наказом усі загалом...”¹⁶ Е. Челебі, вже у II пол. XVII ст., повідомляє про можливість виставити ханом близько 100 тисяч воїнів: “...В похід ходить зазвичай не більше 80 тисяч. Інші залишаються стеретти численних полонених...”¹⁷.

¹³ Я. Дашкевич, *Українці в Криму (XV – початок XX ст.)*, Дзвін Севастополя (грудень 1997).

¹⁴ Я. Дашкевич, *Ясир з України як історико-демографічна проблема*, УАЩ 2 (1993) 43.

¹⁵ H. Inalcik, *The servile Labor in the Ottoman Empire, The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds*, Brooklyn 1979, p. 27.

¹⁶ *Мемуари до історії Південної Русі*, с. 22.

¹⁷ Эвлия Челеби, *Книга путешествий*, Симферополь 1996, с. 33.

Також, мандрівник зазначає, що "...в самому Криму знаходиться 4 рази по 100 тисяч полонених козаків, 4 рази по 100 тисяч козацьких дружин, і 3 рази по 100 тисяч їх синів і дочок, яких вони звуть копна..."¹⁸.

Така кількість невольників не викликає подив, адже інший сучасник, відомий інженер Г.Л. де Боплан, на XVII ст. згадував, що лише в Кафі, де проживають у переважній більшості християни, нараховується біля 30 тис. невольників¹⁹. За припущенням Я. Дашкевича, який наводить дані перепису Криму 1666–67 рр., що зафіксував Е. Челебі, полонені могли становити 4/5 усього населення півострова (на 187 тис. татар, 20 тис. вільних не мусульман, припадало близько 920 тис. невольників)²⁰. Загалом, важко сказати, наскільки дані мандрівників можуть бути точними. Та все ж очевидно, що частота такого роду військових акцій як "набіги", призвели до серйозних демографічних змін і переміщення населення, що не могло не відобразитись на етнічній картині Кримського ханства²¹.

Звісно, населення, яке захопили у полон, – ясиряни, мали зовсім інший статус, ніж вільні християни в Криму і Османській імперії. Вони мали статус залежного населення, або рабів ("кул" – тур.), так як виступали в ролі військової здобичі. Не будемо ідеалізувати, адже більшість християн зі Східної Європи (в тому числі і українці), потрапляли в Крим саме як полонені. Їх продавали на невольницьких ринках в Анатолію, Північну Африку, Персію, Індію²². Тяжка доля невольників у гаремах чи на галерах яскраво відобразилась у подорожах мандрівників Кримом та в українській народній творчості.

Однак, не треба забувати, що тогочасне суспільство, не лише мусульманське, було далеке від сучасних понять і цінностей гуманізму та справедливості, і мало власну мораль, яка була породжена характером епохи загалом. Особливо враховуючи розташування на межі мусульманського і християнського світів не лише Північного Причорномор'я, а Середземномор'я загалом, що призвело до значної мілітаризації прикордонного суспільства. Порівнюючи навіть зі сторінками власної історії, стає помітно, що набіги – військові заходи, які організовувались з метою отримання здобичі, були характерними для обох сторін "кордону", а "порубіжне піратство" цілком відповідало тогочасній практиці спільнот, ремеслом якої є війна.

¹⁸ Эвлия Челеби, *Op. cit.*, с. 34.

¹⁹ Г. де Боплан, *Описание Украины*, Москва 2004, с. 209.

²⁰ Я. Дашкевич, *Українці в Криму...*

²¹ О. Галенко, *Про татарські набіги на українські землі*, УІЖ 6 (2003) 62.

²² А.Ю. Кримський, *Історія Туреччини*, К. 1974.

Варто зазначити, що деякі полонені залишались на півострові. Практика виокремлення частини бранців з торгівельного обороту для використання їх праці у землеробстві, випасі худоби і ремеслах була не нова, і часто зустрічалась у країнах, де сповідували іслам, – Халіфаті, Єгипті, Османській імперії²³. Так, М. Броневський зазначав, що татари “... мають свої поля, які обробляють полонені угорці, руські, валахи або молдавани, котрих у них дуже багато...”²⁴ П. Шевальє згадує: “З ясиром вони поведуться, як з рабами: продають їх купцям з Константинополя чи з інших міст Сходу, які торгують у Кафі, або залишають бранців для своєї власної потреби, наказуючи їм пасти худобу, обробляти землю...”²⁵ Г. Іналджик також наголошував, що Кримська аристократія, задля того щоб задовольнити ринковий попит на зернові, створювала у степовій зоні колонії, де землеробством займалися “руські полонені”²⁶. Інший дослідник, В. Грибовський, навіть звертає увагу на наявність цілого прошарку – “гумаків”, які були не лише полоненими, а й вільними працівниками, що наймалися за плату²⁷. Але особливості цього стану та форми його залежності ще потребують більш детального дослідження. Використання невільників та вільновідпущеників давало можливість деяким групам кочівників не порушувати традиційний для них господарський уклад. Зокрема, взаємодією з осілим населенням Ф. Лашков пояснює і появу у сільській общини – “джемаат”, а також збільшення питомої ваги землеробства в Криму²⁸.

Варто також зазначити, що ця категорія населення перебувала у тимчасовій формі залежності і отримувала свободу після “відпрацювання”. Так, Блез де Віженер повідомляє, що цей строк становив 7 років²⁹. Ще один посол – М. Литвин, звертає увагу: “...вони справедливі з рабами, хоч це зазвичай іноземці, захоплені на війні чи куплені, й не тримають їх у рабстві не довше 7 років, згідно з приписом Біблії”³⁰. Те ж повідомляв і посол імператора Герберштейн: “...ті ж, що продаються, вимушені шість років провести в рабстві; по закінченню цього строку вони стають вільними, однак не маю права піти з країни...”³¹.

²³ Н. Inalcik, *Op. cit.*, p. 30.

²⁴ М. Броневський, *Описание Крыма*, ЗООИД 6 (1867) 357.

²⁵ П. Шевальє, *Op. cit.*, с. 68.

²⁶ Г. Іналджик, *Османська Імперія. Класична доба. 1300–1600*, К. 1998, с. 143.

²⁷ В. Грибовський, *Землеробство і седентаризація у кочівницькому соціумі*, Україна в Центральній-Східній Європі 11 (2012) 178.

²⁸ Ф. Лашков, *Исторический опыт крымскотатарского землевладения*, ИТУАК 23 (1895).

²⁹ *Мемуари до історії Південної Русі*, с. 98.

³⁰ *Ibid.*, с. 32.

³¹ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, Санкт-Петербург 1866, с. 159.

Потреба у налагоджених поставках продовольства могла бути основною причиною такого широкого використання полонених. Саме їх часто залучали до освоєння та обробки “пусток”, або цілих земель. “Пустинні” землі часто фігурують у різних джерелах того часу. Володіння усією общинною землею (лугами і полями) було колективним на півострові, та норми Шаріату дозволяли займати і володіти “пустками” тому, хто зможе їх обробити, або, мовою того часу – “оживити мертву землю”³².

Деякі полонені продовжували залишатись у Криму навіть після отримання свободи, заводили сім’ю і мали майно. Так, В. Возгрін наводить спогади Австрійського єзуїта місіонера, який у 1701 р. зустрів у ногайських селах своїх співвітчизників, що потрапили в полон ще під час походу турків на Відень 1683 р., і які відмовились повернутись разом з ним, хоча на це у них і була можливість, відповівши, що “вдома вони не матимуть того, що є в них тут”³³.

Також можна згадати відомий випадок з набігом Івана Сірка на Крим, під час якого він захопив у полон 13 тисяч чоловік, серед яких 7 тисяч (більше половини) виявились колишні бранці (ймовірно “потуречені” християни). З них 3 тисячі захотіли повернутись у Крим, у результаті чого були страчені³⁴. З цього випадку, описаного у С. Величка, можна помітити значний відсоток колишніх християн серед місцевого населення. Це підтверджує тезу про їх чисельність на півострові, а також про бажання залишитись на новій батьківщині тепер вже з власного вибору.

На проблему військових набігів за полоненими слід подивитись ширше і вийти за рамки однієї держави чи регіону. У ній була задіяна розгалужена мережа, яка охоплювала величезні масштаби. А поставляли їх на невільничі ринки не лише кочівники, а й самі слов’яни. Татар також використовували як союзників різні сторони під час ведення війни, санкціонуючи їх набіги на землі противника.

Для прикладу, не в кращих умовах знаходились і кріпосні в Московській державі та Російській імперії, де торгівля людьми була звичним і законним явищем навіть у XIX ст. Так, М. Тургенев згадував, що навіть у Санкт-Петербург людей привозили цілими барками для продажу³⁵. Крупні невільничі ринки існували у Москві, Нижньому Новгороді, Самарі. Продавали як у середині держави, так і за кордон, у тому числі і в

³² Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 75.

³³ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 96.

³⁴ Х. Яшуржинский, *Южно-русские пленники в Крыму*, ИТУАК 47 (1912) 164.

³⁵ Б.Ю. Тарасов, *Россия крепостная. История нового рабства*, Москва 2011, с. 185.

Крим та Туреччину. На 1800 р. можна встановити, що в середньому людина коштувала 200–300 рублів. Придбати, обміняти, або навіть програти в карти можна було як окрему особу, так і цілу групу. Наприклад, Потьомкін купив у графа Розумовського оркестр за 40 тис. рублів, і “комедіантку” – за 5 тис. рублів³⁶.

Навіть Д. Казанова, що подорожував по Росії у другій половині XVIII ст., був здивований тією легкістю, з якою він придбав собі доньку одного селянина за 100 рублів у повне володіння, лише з однією умовою – не вивозити за межі держави без дозволу. Як пояснив йому один російський офіцер: “Хоча вона і ваша рабня, але перш за все належить імператриці...” Назвав він її Заїра – в честь героїні трагедії Вольтера, невольниці єрусалимського султана³⁷. Кріпосна залежність передбачала в першу чергу поземельні відносини. Відокремлення ж селянина від землі та сім’ї шляхом продажу дає підстави проводити паралелі саме з работорівлею. Тому, дивно виглядає той факт, що в 1842 р. Микола I заборонив торгівлю саме чорношкірими рабами, в той час як своїми підданими продовжували торгувати до 1861 р.³⁸

Тому, жахливими торгівля бранцями і поводженням з ними були настільки, наскільки взагалі може бути жахливим це явище в людській історії. Та нагадаємо, що на той час воно було широко розповсюджене у багатьох народів. Його активно застосовували не лише татари і турки в “екзотичній Азії”. Ця практика далеко не нова для “цивілізованої Європи”, яка ще довго продавала в рабство або винищувала цілі народи в Африці, Азії, Південній і Північній Америці. Масштаби і об’єми її виходили за рамки Східного Середземномор’я. Так, з 1451 по 1600 р. з Африки було вивезено більше як 275 тис. чоловік. У XVII ст. – 1 млн. 340 тис. чол. А XVIII ст. вважається “золотим віком” європейської работорівлі, так як з 1701 по 1810 рр. було продано і вивезено з континенту більше 6 млн. чоловік. До 1807 р. – офіційної відміни рабства в Британії – саме Ліверпуль був провідним в Європі портом з торгівлі людьми. У Франції цю роль відігравав Нант. За підрахунками Е. Вольфа, з 1620 по 1807 р. Британія заробила на работорівлі 12 млн. фунтів. На думку ж Е. Вільямса, цей “капітал” був інвестований у промисловість і значно вплинув на індустріальну революцію³⁹.

³⁶ Б.Ю. Тарасов, *Op. cit.*, с. 186.

³⁷ Л. Вульф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*, К. 2009.

³⁸ Б.Ю. Тарасов, *Op. cit.*, с. 202.

³⁹ Е. Вульф, *Європа і народи без історії*, К. 2004, с. 208.

Часто, описуючи долю бранців з українських земель, переважно згадують про їх продаж до гаремів чи на каторгу, але опускається те, що значний їх відсоток купували в ті ж Європейські країни – особливо в Іспанію і Італію. Так, ще у XIV–XV ст. полонені греки і слов'яни становили значну кількість населення Тоскани і Каталонії-Арагону. Основними ж ринками їх купівлі і продажу з XV ст. були такі міста, як Кадіс, Венеція, Генуя, Флоренція, Неаполь⁴⁰.

До того ж, у самому Криму татари використовували вже відому практику ще з часів античності, не вигадуючи нічого кардинально нового. Торгівлею людьми активно займалися там слов'яни, італійці, греки, євреї, вірмени як до утворення Кримського ханства, так і за часів його існування⁴¹. Татари і самі були основним товаром аж до турецького завоювання Криму і заборони продажу мусульман у рабство за приписами Корану. За даними дослідників, на XV ст., лише податок з вивозу рабів приносив Венеції до 50 000 дукатів у рік. За одного полоненого в XVI ст. давали приблизно 250 акче, або золотих дукатів⁴². Процедура купівлі-продажу регламентувалась законом і з продажу кожного полоненого сплачували податок державі. Наприклад, на 1578 р. у Кафі, за підрахунками Г. Іналджика, отримала такий податок на суму в 4 463 196 акче (приблизно за 17,5 тис. проданих полонених на рік)⁴³.

Проблема торгівлі полоненими з українських земель є складною з огляду на її морально-етичний аспект. А тому потребує висвітлення не лише крізь призму сучасних уявлень. Слід аналізувати це явище в контексті усієї Середземноморської работоргівлі, яка процвітала тоді у величезних масштабах. Цей регіон є показовим, як приклад багатовікового сусідства ісламу і християнства. Районами контакту, окрім Східної Європи, були ще – Молдова, Іспанія, Північна Африка, Південна Італія, Балкани, Угорщина, Кавказ. Ці землі були військовою (прикордонною) зоною, ціллію набігів і піратства з метою наживи, де численні міста процвітали саме як піратські порти і ринки невільників. Обсяги торгівлі полоненими тут сягали величезних розмірів, а участь у ній держав була двосторонньою, і легальною, так як навіть монарші особи і церква брали відсоток від цього ремесла.

А тому, у підсумку можна зазначити, що розділяючи народи на “хороші” і “погані”, ми втрачаємо з поля зору багату інформацію, яка не дає

---

⁴⁰ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 98.

⁴¹ О. Галенко, *Op. cit.*, с. 55.

⁴² В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 96.

⁴³ Н. Inalcik, *Op. cit.*, р. 27.

можливості всебічно розглянути проблему. З огляду на це, багато аспектів у зв'язках між Кримським ханством і українськими землями залишаються слабо дослідженими. Тому варто звернути увагу саме на те, що Кримське ханство мало поліетнічний характер. Християни на цих землях хоча і мали статус “підкорених”, все ж їх община зберігала автономію і право здійснювати богослужіння.

Подальшого дослідження також потребує і проблема захоплення бранців та работоргівля на Півострові. Так, при більш глобальному розгляді цього жахливого явища в людській історії, можна зазначити, що татари були лише однією з багатьох складових розгалуженої Середземноморської мережі по захопленню і продажу полонених, яка існувала і до утворення Кримського ханства. У ній були задіяні не лише азійські країни – Туреччина, Крим, Єгипет і т.д., а й Європа, в якій работоргівля була заборонена лише в XIX ст., а її об'єми не поступались (а то й перевищували) східним. Тому, порівнюючи аналогічний статус залежного населення – рабів, кріпосних, і іновірців у сусідніх (християнських) країнах, можна стверджувати, що положення їх на півострові було не набагато гірше, так як захищалося законом і Кораном. І хоча багатовікове протистояння і пограничний статус породили мілітарний характер фронтірних суспільств, в яких військова здобич була важливим джерелом доходу. Але поряд з цим, окрім військового протистояння можна прослідкувати і низку взаємопроникнень, синтезу й адаптації, що вплинуло на етнічну картину й особливості соціальної структури цих суспільств.